

VII. FEJEZET
A CIGÁNYOK (ROMÁK)
MAI HELYZETE ROMÁNIÁBAN

1. A szociális helyzet

Az utóbbi éveken több kutatás foglalkozott a cigányok (romák) szociális helyzetével. A legátfogóbb és legpontosabb felmérés 1992-ben készült a Bukaresti Egyetem és az Életminőséget Kutató Intézet közös szervezésében. Az eredményeket a *Țiganiii între ignorare și îngrijorare*¹ (Cigányok a mellőzés és az aggodalom között) című kötetben publikálták. A felmérés olyan próbamin-tát ölel fel, amelyet a szerzők reprezentatívnak tartanak a romániai cigány (roma) lakosságot illetően. A tanulmány nem felel-kezik meg a „modernizált” cigányokról (romákról), akik korsze-rű életformára váltottak át és akik nem akarják cigányoknak (romáknak) tartani magukat. Mégis elsősorban a lakosságnak azzal a részével foglalkozik, amelynek tagjai cigányoknak (romáknak) vallják magukat – akár minden vonatkozásban (akár nem hivatalos, akár hivatalos, közigazgatási formában), akár csupán nem hivatalosan –, és akiket a többségi lakosság cigá-nyoknak tart. A roma aktivistákat és a magukat a roma közös-séghez tartozóknak valló és a romák soraiból kikerült új üzletem-bereket képviselő szűk kategóriával együtt képezik a szó szoros értelmében vett etnikai profillal rendelkező romániai lakosságot, amelynek a lélekszámát a kutatás szerzői 819 446 és 1 millió között valószínűsítik (tehát az ország teljes lakosságának 3,6%-ára, illetve 4,3%-ára).² A munka adatai tehát a cigány (roma) la-

¹ *Țiganiii între ignorare și îngrijorare*. Szerkesztette: Elena Zamfir és Cătălin Zamfir, Alternative Kiadó [Bukarest], 1993, 254.; A romániai romák szociális helyzetéről lásd: M. Merfea: *Integrarea socială a romilor*. Brassó, 1991; Uő: *Despre integrarea socială a romilor. Participare și nu asimilare*. In *Sociologie Românească*, S.N.V. 1994, 2–3.szám, 291ff299.; Em. Pons: i. m. 55, 56.

² *Țiganiii între ignorare și îngrijorare*. 52–63. (Estimarea populației de romi című fejezet.)

kosság csaknem teljes egészére jellemzőek. Így tehát egy összetett kép áll rendelkezésünkre a romániai cigány (roma) lakosság szociális helyzetéről a 90-es évek kezdetén. A tanulmány feltárja ennek a lakoságnak a sajátos vonásait, azt a helyet, amelyet a mai román társadalomban foglal el, ahogyan azokat a problémákat is, amelyeket a politikai tényezőkkel és a társadalom egészével szemben támaszt.

A tanulmány rámutat, hogy riasztó a romák szakmai helyzete.³ A roma népesség nagy többségének nincs semmilyen szakképesítése, 79,4%-ának nincs szakmája (a férfiak 58%-ának, a nők 88,8%-ának), csak 16,1 százalékuknak van képesítése modern szakmákra, 3,9 százalékuk pedig a hagyományos foglalkozásokhoz ért. Az alkalmazásban lévő romák szakképzettségi szintje rendkívül alacsony, többségük szakképzetlen helyet tölt be (59,4%). 38,8 százalékuk szakképzett munkás. Csak 1,8 százalékuknak van közép- vagy felsőfokú képzettsége. Szakmai helyzetüket illetően azonban jelentős eltéréseket tapasztalunk a különböző roma kategóriák között. Így például a „román” romák esetében 56% modern szakmákat sajátított el, a letelepedett cigányok 42%-a, a magukat „románnak” tartó romák 35,9%-a, a magát „magyarnak” vagy más nemzetiségűnek valló romák 25,4%-a, illetve 25,7%-a. A valamelyik nemzettel azonosuló romáknak van elsősorban hagyományos foglalkozásuk (12,4%), őket a „romák” követik (7,6%) stb. Főleg a „magyar” romáknak nincs semmilyen szakmájuk (71,8%), utánuk a valamelyik nemzettel azonosulók következnek (61,9%) stb. Megállapítható az is, hogy a modern szakmával rendelkező romák jobban szét vannak szórva, mint hagyományos mesterséget űző társaik. Köztes helyzetet foglalnak el azok, akiknek nincs semmilyen szakmájuk. Ezek a számok azt bizonyítják, hogy szakmai szempontból a romák helyzete eltér az ország teljes lakosságától, amelyben az emberek elsöprő többsége szakmai képzettséggel rendelkezik.

A romák foglalkoztatási szerkezete⁴ is sajátos képet mutat. A 16 éven felüli népességnek csak 22,1 százaléka áll alkalmazásban (1992-ben az ország aktív lakosságának közel 58,6 százalé-

³ Uo.101–107.

⁴ Uo.107–114.

ka volt alkalmazásban), 0,8 százaléka munkaadó volt, 16,9 százaléka saját szakállára üzetelt, 51,2 százalék pedig munkanélküli volt (ebből 2,8% kapott munkanélküli segélyt, 5,1 % nyugdíjas volt, 0,8% külföldre távozott, 1,2% börtönben ült, 0,7% katona, 0,4 % tanuló vagy egyetemista volt). Amint ebből a statisztikából kitűnik, a romák között rendkívül magas a munkanélküliek száma. A családfenntartó férfiak 20,1 százaléka nem dolgozik, és nem jogosult munkanélküli segélyre, 4,3 százalékuk viszont munkanélküli segélyt kap, ami azt jelenti, hogy a családfenntartó férfiak negyede munkanélküli. A nők között a munkanélküliek aránya eléri a 70 százalékot. Egy roma családra átlagban 0,7 alkalmazott jut, ez az arány az ország egész népességére kivetítve 1,7. A családoknak több mint a felében viszont nincsen egyetlen kereső sem.

Az életszínvonal⁵ tekintetében is nagy a különbség a cigányok és a többségi lakosság között. Jövedelmi szempontból⁶ a roma családok általában vegyes bevételi forrással rendelkeznek, egyesek állandó, mások alkalmi jellegűek. Az 1992-es kutatás szerint, a mintában felölelt személyek nyilatkozatai alapján, egy roma család havi átlagkeresete 26 920 lej volt (5113 lej/fő). A városi környezetben élő romacsaládok havi átlagjövedelme 28 422 lej volt (5364 lej/fő), míg a falusi környezetben élőké 18 635 lej (3579 lej/fő). Az egy roma család havi átlagos jövedelmét összehasonlítva a Statisztikai Hivatalnak a munkaviszonyban álló családok jövedelméről készített felméréseivel, kiderül, hogy a számok közel állnak egymáshoz (1992 első felében az alkalmazottak családjának havi nominális pénzbevétele 33 735 lej volt, a munkáscsaládoknál 32 063 lej, az egy családra jutó havi átlagjövedelem 27 690 lej volt). Ha figyelembe vesszük viszont, hogy egy cigánycsalád átlagban 6,6 főből áll, vagyis az országos átlag, ami 3,1 fő/család, kétszerese, akkor nyilvánvaló a jelentős jövedelemkülönbség. Az 1992-es adatoknak megfelelően, amelyeket a szerzők felsorolnak, abban az évben a roma lakosság 80,9 százaléka élt a létminimum alatt (szemben a lakosság 42,0 százalékával), 62,9 százalékuk pedig a létfenntartási feltételek alatt (a lakosság 16 százalékához képest).

⁵ Uo. 115, 116.

⁶ Uo. 115–130.

A legtöbb cigány falusi vagy városi lakóközösségük civilizációs színvonala alatt él. A lakás, a háztartás tartós fogyasztási cikkekkel való felszereltsége, az öltözködés, a táplálkozás stb. a legtöbbször alacsony vagy igen alacsony színvonalat mutat. Annak ellenére, hogy a roma lakások⁷ mérete nem különbözik jelentősen az átlag lakásokétól, a népes roma családok nagysága miatt ezeknél egy lakásban átlag 6,6 személy lakik, tehát egy szobára 3,03 fő jut, ami az országos átlag kétszerese (3,05 fő/lakás, 1,29 fő/szoba). A roma lakások általában hiányosan vannak berendezve, kevés kényelemmel, rosszul vannak karbantartva. A roma lakások 1/10-e – 1/3-a igazodik a többségi lakosság szabványos szintjéhez. A lakások állapota nem csak az alacsonyabb jövedelemmel magyarázható, hanem azzal az érdektelenséggel, amit a romák hagyományosan a lakásviszonyaik iránt mutatnak. A többségi lakosság között elszórtan élő romák élet-színvonala általában magasabb a homogén közösségekben élő társaikénál. A munkalehetőségek miatt a nagyobb városokban élő cigányok általában jobb életkörülmények között élnek, mint a falvakban vagy a kisebb városokban élő romák.

E népcsoport helyzetének más oldalai is ugyanezeket a vonásokat mutatják. A romák iskolai végzettsége⁸ rendkívül hiányos: 22 százalékuk nem végzett el egyetlen osztályt sem, 5,3 százalékuknak az elemi iskolai tanulmányai hiányosak – tehát az írástudatlanság 27,3 százalékos. 3,9 százalékuk végezte el a középiskolát, 0,7 százalékuk tanult tovább. A felnőtt romák csaknem fele (a férfiak 56 százaléka, a nők 41 százaléka) saját bevallása szerint tud olvasni. A másik fele egyáltalán nem tud olvasni, vagy csak nagy nehézségekkel, ami tulajdonképpen analfabetizmust jelent. A romák iskolai szereplése a többségi lakossághoz viszonyítva igen alacsony. 1989 után ez az állapot tovább romlott, a felnövő, új generáció beiskolázottsága alacsonyabb, mint a felnőtteké. A 8 éves gyerekek fele nem jár iskolába vagy abbahagyta a tanulást. A tanulás iránti érdektelenség főként annak tulajdonítható, hogy a romákban nem tudatosodott az iskola rendeltetése. Ami azzal a körülménnyel magyarázható, hogy Románia-

⁷ Uo. 138–144.

⁸ Uo. 92–100.

ban a kommunizmus utolsó évtizedében, valamint az átmenet időszakában semmilyen kapcsolat sem volt az iskolai végzettség, a szakma és a keresetek között. Az 1992-es vizsgálat szerzői szerint „egy tanulatlan »kazánkovács« cigány többet keres, mint egy esztergályos, egy »fuvaros« is többet, mint egy vegyész, egy »üzletelő« pedig többet, mint egy mérnök”.⁹ Az alacsony iskolai végzettség hátrányt jelent még egy szakképzettséget nem igénylő munkahely betöltésénél is. Az iskolai végzettség ugyanakkor az életszínvonal fontos tényezője.¹⁰

Egészségügyi szempontból kifejezetten katasztrofális a romák helyzete. A romák átlagéletkora a legalacsonyabb, a gyermekhalandóság pedig a legmagasabb (63,1%) stb.¹¹ A roma lakosság körében a bűnözés vitathatatlanul magasabb, mint az országos átlag. Az 1992-es vizsgálat adatai szerint a roma felnőttek 1,2 százaléka volt börtönben, ami az országos átlag kétszerese (0,5%).

A roma családok szerkezete erős sajátosságot mutat.¹² A kiterjedt családtípus a jellemző, amelyben több generáció él együtt. Egy családon belül 6,6 fő az átlag, azaz az országos átlag (3,1 fő) több mint kétszerese. A romák korán házasodnak, főleg a lányok (az első házasságkötéskor 17 év az átlagos életkor, az átlagos 22-25 éves életkorhoz viszonyítva), de a fiúknál is ez a helyzet. Még ma is elterjedt a törvényen kívüli házasság hagyománya, ami jelentősen csökkenti a család összetartó erejét és a gyerekek iránti felelősséget. A roma családokra a sok gyerek jellemző. A gyerekek száma a roma családokban legalább kétszerese az országos átlagnak. Az említett kutatás szerint a 30 éven felüli nők – amikor a fogamzóképes időszak a többségükönél gyakorlatilag lezárult – gyerekeinek átlagos száma 4,98, a viszonyítási nemzedéknél pedig, ahol még nem ért véget a fogamzóképes időszak, ez a szám 4,35, a lakosság egészének 1,79 arányához viszonyítva,¹³ az 1992-es népszámlálás szerint. A 16 éven aluli roma gyerekek aránya 43,5 százalékos. Minél hagyományosabb egy roma

⁹ Uo.120.

¹⁰ Uo.

¹¹ Uo. 151–154.

¹² Uo. 66–91.

¹³ Uo. 79, 80.

család életmódja, annál több gyerekük van. A sok gyerek nehezíti a család anyagi helyzetét. A romák között gyakori, hogy ott hagyják gyerekeiket a szülészeten, vagy a gyermekkórházban, vagy árvaházba adják. A romák egyik legégetőbb problémája a magas születési arány.

Ez röviden a 90-es évek romániai romáinak szociális képe. A cigányok vagy a romák sok szempontból eltérő adatokat mutatnak az ország többi lakosához képest. Erős sajátosságokkal rendelkező népességi csoportot alkotnak. Ez természetesen a múltból ered, de nagyrészt annak az általános szociális hanyatlásának a következménye is, ami Romániában a 80-as években végbement. Az 1992-es kutatás megállapítja, hogy akkor nemcsak megtorpant a 60-as és a 70-es években megindult és az életmód korszerűsödése felé haladó pozitív változások sora, hanem visszakozás figyelhető meg a hagyományos életmód irányába. 1989 után ez a folyamat még felerősödött. Az említett kutatás megállapítja, hogy a jelenlegi gazdasági nehézségek miatt a fiatalok inkább a családjukkal akarnak maradni, a közösségekben; a törvényen kívüli házasságok száma pedig magasabb a fiataloknál, mint a többi életkorban.¹⁴ A romák kitesztottsága, rossz gazdasági-szociális helyzete állandósult a kommunista rendszer idején is, az utóbbi években pedig, a kapitalista gazdaságra való áttérés feltételei között súlyosbodott. Az 1992-es kutatás és más tanulmányok előrejelzései szerint a romák helyzete gyorsabb ütemben fog romlani, mint a lakosság többi részének a helyzete.

Az utóbbi években újabb jelenségek tűntek fel e népességgel kapcsolatban. Így például 1989 után a gazdasági rendszer liberalizációja lehetővé tette, hogy sok cigány belevesse magát a vállalkozásokba. A forradalom után a romák az első vállalkozók között voltak. Általában olyan kiskereskedelemről vagy kisebb üzletelekről volt szó, amelyek közül sokat a törvényesség határán vagy azon túl folytattak. Most legális foglalkozássá lépett elő az a „seftelés”, amit korábban gyakoroltak. Olykor azonban nagyobb léptékű vállalkozásokról volt szó. A roma lakosság egyáltalán nem jelentéktelen része gyorsan alkalmazkodott az új feltételekhez. A romák általában jelentős vállalkozó szellemről

¹⁴ Uo. 71

és gazdasági rugalmasságról tettek és tesznek bizonyosságot, és sokan közülük „feltalálják magukat” az új körülmények között. Szemlátomást nagyon jól elsajátították a „szociális önvédelem” szabályait. A romák kihasználták kereskedelmi tapasztalataikat és széles családi körüket, ami lehetővé tette számukra az üzleti lehetőségek megragadását. Ugyanakkor nem vonakodtak olyan tevékenységet sem elvállalni, amit kezdetben a román lakosság általában fenntartásokkal fogadott. Ily módon a romák egy része előnyöket húzott a rendszer liberalizálásából. Az utóbbi években jelent meg a gazdag romák rétege, amely legális vagy kevésbé törvényes üzletekkel szerezte vagyonát. Főként a kommunista rendszer utolsó éveiben kivirágzott feketekereskedelem szereplői gazdagodtak meg. Nem beszélhetünk azonban az etnikum meggazdagodásának általános folyamatáról. Azok a sikerek, amelyeket a romák bizonyos száma legális vagy törvénytelen ügyletekkel aratott, a mesés vagyon, amit közülük egyesek felhalmoztak, éles ellentétben áll a lakosság hatalmas többségének szegénységével és nyomorával, amint a helyszíni vizsgálatok megállapítják. A piacgazdaságra való áttérés körülményei között egy gazdag társadalmi réteg feltűnése természetesen az ország lakosságának többi részére is érvényes, még a nyereség szerzésének nem mindig törvényes módozatait is beleértve. De egyes romák gazdagsága, sokkal inkább mint a többségi lakosságból kikerült újjgazdagok esetében, a vagyon felhasználásának módja miatt ötlük szembe: a gazdag romák, általános jellemvonásként, hivalkodó módon fitogtatják a vagyonukat és presztízs-kiadásokra használják (ebbe a körbe tartoznak például a „cigány paloták”). Ezek a személyek ezért álltak állandóan a sajtó figyelmének a központjában. A társadalmi távolság és polarizáció a roma lakosság soraiban sokkal erőteljesebb, mint a lakosság többi részének az esetében. Igen szembeszökő az ellentét a gazdag romák és e népesség nagy többsége között. Az utóbbi években súlyosbodott a legtöbb roma gazdasági helyzete. Ez az ország általános válságának és a romániai gazdasági reform módjának alapján megy végbe, ami a lakosság többségének elszegényedéséhez vezetett. Vítathatatlan, hogy gazdasági tekintetben a kommunizmus bukásával a romák többsége veszített. A munkahely bizonytalanná válása, a szociális juttatások csökkenése, a népes

és a szegény családok állami támogatásának tényleges megszűnése stb. súlyosan érintette ezt a népességet.

A romák gazdasági szereplésének reménytelensége csak elmélyült a gazdasági válsággal. Alacsony szakképzettségük miatt az állami gyárakban először a romákat helyezték rendelkezési állományba. A munkanélküliség hihetetlen méretek öltött a romák között. A termelőszövetkezetek megszűnésével sok falusi cigány megélhetési forrás nélkül maradt. A Földtörvény (112/1991.) bevezetésével közülük a legtöbben nem kaptak földet, mivel a kollektivizálás előtt nem volt termőföldjük. Ezek közül a romák közül egyesek kénytelenek voltak máshová menni, a nagy városokban vagy külföldön keresve munkát.

A szociológiai kutatások azt mutatják, hogy az utóbbi időben a roma lakosság körében vitathatatlan gazdasági hanyatlás figyelhető meg. A szociális problémák súlyosbodtak, az országban végbement általános fejlődés, a piacgazdaságra való áttérés, de az állam szociális politikájának változása miatt is. Várható, hogy a helyzetük tovább romlik a közeljövőben, legalábbis jobban, mint a többségi lakosságé. Bizonyosra vehető, hogy a többé-kevésbé legális nyereszkesedési lehetőségek, amelyek jelenleg nagyszámú roma megélhetését biztosítják, korlátozódni fognak, amilyen mértékben emelkedik az új társadalmi-gazdasági rendszer szervezetségi foka. A piac által megkövetelt szakmai képzettség és az iskolázottság hiányában, megfelelő tőke hiányában, az egyre jobban szervezett piacon a romák mindinkább a peremre szorulnak, és a jövő távlatában a legebevezhetőbb réteggé válnak. Helyzetüket súlyosítja túlzott demográfiai növekedésük is. A legkülönbözőbb szociális pótlékok felszámolásának vagy csökkentésének feltételei között a demográfia már most hatalmas tehernek bizonyul.

Románia roma lakossága, amint láttuk, súlyos szociális problémákkal küszködik. Természetesen nincs szó valamennyi romáról, de egyre növekszik az a népréteg, amely ebbe a helyzetbe kerül, úgyhogy e lakosság egészének a súlyosbodó szociális-gazdasági helyzetéről beszélhetünk. Az egyre súlyosabb gazdasági és szociális problémák miatt azt tapasztaljuk, hogy megtorpant a roma lakosság modernizálási folyamata, sőt közülük egyre többen térnek vissza hagyományos életfelfogásukhoz. Új kirekesztési jelenségek tűnnek fel. Ez a lakosság az egyre nagyobb

elszigetelődés felé tart, és emiatt társadalmi vonatkozásban egyre problematikusabbá válik integrálásuk.

A roma lakosság elkésztető gazdasági állapota a társadalomnak is gondot jelent. Egyre több roma választja a társadalmi anómia és deviancia útját. A romák által elkövetett törvénysértések és kihágások egyre gyakoribbak lesznek. Hivatalos adatok hiányában is nyilvánvaló, hogy a romák körében a bűnözés nagy és tovább növekszik, főleg a homogén roma közösségek keretében. Aggasztó mértékben növekszik az erőszak a roma lakosság soraiban. A sajtó szervezett bűnözési hálózatokról („cigány maffia”) beszél, és arról a veszélyről, hogy a gazdag romák szegényebb társait használják fel bűnözői tevékenységre. A roma közösségek magatartása általában olyan problémákat támaszt, amelyek a román társadalom egészét is érintik. A törvény iránti tisztelet hiánya, a civilizált viselkedés iratlan szabályainak mellőzése a józan ész szintjén tapasztalható.

A romák körében tapasztalt kriminalitás és erőszak növekedése, a meggazdagodott romák hivalkodó viselkedése – a különböző társadalmi problémák tükrében, amelyeknek könnyen lehet etnikai vetülete – előmozdítja a romák és a többség kapcsolatainak romlását. A romák és a többségi lakosság közötti feszültség felhalmozódott, főleg a falusi közösségekben, mivel itt a romák száma viszonylag magas. A romák iránti ellenszenv az egész román társadalomra jellemző, és az utóbbi években csak erősödött. A nemzetiségi együttéléstről készült felmérés arra a következtetésre jutott, hogy a lakosság 40 százaléka nagyon negatív érzelmeket táplál a romák iránt, 34 százalék véleménye kedvezőtlen, és mindössze 19 százalék nyilatkozott kedvezően róluk és 2 százalék pedig igen kedvezően. Az ellenszenv a romák életvitelének tulajdonítható.¹⁵ Nem tagadható, még a műveltebb románok körében is fellelhető bizonyos kétszínű magatartás, sőt még bizonyos homályos rasszizmus is, amint ezt például azok a célzások mutatják, amelyeket a sajtóban találunk egyes politikai személyek (feltételezett) cigány származására. Nyilvánvaló, hogy a türelmetlenség növekedését és rasszista magatartást tapasztalunk a többségi lakosság soraiban a romákkal szemben.

¹⁵ D. Abraham, I. Bădescu: Conlocuire etnica în România. Rezultate ale cercetărilor de teren. In *Sociologie Românească*. S.N.V. 1994, 2–3. szám, 185–187.

Az utóbbi években egyes településeken a roma közösség és a többségi lakosság között felgyülemlett feszültség körülményei között, továbbá a rendfenntartó hatóságok passzivitása következtében erőszakos fellépésekre is sor került roma csoportok ellen. Egyetlen roma bűntettére a többségi lakosság az egész roma közösség vagy annak egy része ellen kollektív megtorlással válaszolt (házaikat felgyújtották, kiűzték őket a faluból stb.). A romákkal szemben megnyilvánuló erőszakos reagálás annak az elégedetlenségnek volt a következménye, amit a lakosság a helységet terrorizáló roma egyének vagy családok iránt táplált. A Mihail Kogălniceanuban (Konstanca megye), Bolintinben (Giurgiu megye) és a Hadréven (Maros megye) történt eseményekre – hogy csak a legismertebb eseteket említsük – nem is a „pogrom” kifejezés felel meg a legjobban, ahogyan a külföldi sajtóban és a nemzetközi szervezetek jelentésében szerepelt.¹⁶ Az utóbbi évek tapasztalata azt mutatja, hogy a romák és a többség közötti helyi feszültségek azzal a valós veszéllyel járnak, hogy interetnikai konfliktusokká fajulhatnak.

A mai Románia számára a romák jelentik az egyik legsúlyosabb társadalmi problémát, szegénységük, kizártságuk és létszámuk miatt. A kutatók és az elemzők már figyelmeztettek a helyzet súlyosságára, gyors és komoly közbelépést sürgetnek.¹⁷ A közbelépésre annál nagyobb szükség van, mivel a romák problémái kiéleződnek az idő múlásával. A nagy roma közösségek már problémát jelentenek. A városokba vándorlás, ami az utóbbi két évtizedben volt tapasztalható a roma lakosság részéről, és magas születési arányszámuk a meglévő roma közösségek növekedéséhez vagy újabbak keletkezéséhez vezetett. Fennáll annak a veszélye, hogy viszonylag rövid időn belül a romániai nagyvárosokban szegénységi „zárványok” jelennek meg, amelyek etnikailag egyre homogénebbek lesznek, és amelyekre a magas munkanélküliség, a lakáshiány és a krónikus bűnözés jellemző.¹⁸ A romák szociális helyzete „társadalmi bombává” változ-

¹⁶ Ahogy például a *Destroying Ethnic Identity*-ben szerepel. 36, 37.

¹⁷ Lásd a *Țiganiii între ignorare și îngrijorare*. 155–174.

¹⁸ Uo. 170.

hat. A romák létszámának jelentős növekedésével a probléma egyre nagyobb méreteket ölt.¹⁹

A román társadalom érdeke, hogy a roma problémát most oldják meg. A romák a román társadalom egyik összetevőjét képezik, és sajátos problémáik megoldása elősegítené a társadalom egészének a fejlődését. Ugyanakkor a romák helyzete negatívan befolyásolja a külföldet a román társadalom megítélésében. Szükséges egy társadalmi, oktatási program elindítása, amelyet a romák közreműködésével valósítanak meg, és ami elősegíti majd beilleszkedésüket és modernizációjukat. Gazdasági, szociális, kulturális, oktatási intézkedések kellenek makro- és mikroszociális szinten, szociális akcióprogramok kellenek, amelyek támogatják a helyi roma közösségek és az egész roma népesség modernizálását. Azaz megjelenhet egy növekvő roma réteg, amely korszerűen él, és kiküszöbölhetőek lesznek a romák életmódjából azok a tényezők, amelyek mai elutasításukért felelősek. A romák iránti magatartását illetően a román társadalomban megvan a *laissez-faire* hagyománya, hogy a problémák maguktól is megoldódnak. Ez a magatartás elfogadható volt mindaddig, amíg a települések szélén élő kis közösségekről volt szó. A mai súlyos problémák és a romák egyre növekvő létszáma viszont az állam és a társadalom egészének a közbelépését sürgeti. A szociális politika kidolgozásánál figyelembe kell venni a roma nemzetségek és közösségek sajátosságait, és ugyanakkor nem szabad elhanyagolni a romák szociális problémájának etnikai összetevőjét sem.

¹⁹ 1992–2025 közötti időszakra készített előrejelzés szerint, a mai születési és elhalálozási adatok figyelembe vételével, Románia lakossága 10 százalékkal fog csökkenni. A nemzetiségek különböző változásai állnak a csökkenés mögött. 13 százalékkal csökkenne a románok, 23 százalékkal a magyarok, 24 százalékkal a más nemzetiségek száma, míg a cigányok száma 57 százalékkal emelkednék. Az előrejelzés a romákra vonatkozó két felmérés adatait használja fel. A romák száma az 1992-ben összeírt 1 millióról (a lakosság 4,4 százaléka), 1 564 000-re emelkednék (7,7%), illetve 1,5 millióról (6,6%) 2 346 000-re (11,4%) 2025-ben. A romák száma összeségében jelentősen emelkedni fog, a magyarokat túlfogják nőni. (V. Ghetau: O proiectare condițională a populației României pe principale naționalități (1992–2025). In *Revista de cercetări sociale*, 3, 1996, 1. szám, 75–105, főleg a 103. oldal.)

2. A modern roma tudat kialakulása felé

Ha a romákról vagy cigányokról beszélünk, nem egy egységes népességről szólunk. A „cigány” vagy „roma” gyűjtőnév alatt számos csoport található, amelyek rendkívül differenciáltak. Ezek a csoportok, amelyekből néhány tucat van Romániában a „nemzetség” (kazánkovács, kanalas, medvetáncoltató, selyemárús, vontatók stb.) nevet viselik. Minden csoportnak megvan a maga társadalmi-foglalkozási, nyelvi, kulturális, életmódbeli sajátossága.²⁰ A roma nemzetségek a közelmúltig élesen elkülönültek egymástól, könnyen fel lehetett őket ismerni és jellemezni. Minden nemzetségnek volt saját foglalkozása, ami különbözött a többiek mesterségétől. Majdnem minden nemzetségnek sajátos életmódja volt. A romák között nyelvi és vallási különbségek is voltak. Vannak romani nyelvet beszélők (cigány nyelv) – ennek is több nyelvjárása van –, románul, magyarul, törökül stb. beszélők. Vallási szempontból ortodoxok, reformátusok, katolikusok, neoprotestánsok, muzulmánok. Még ha a felszabadításuk óta eltelt másfél évszázad és főként a háború utáni időszakban a nemzetségek sokat veszítettek is sajátosságaikból, a nemzetséghez tartozás tudata még mindig erős. A roma lakosság nagy része még ma is valamelyik nemzetséggel azonosítja magát. Ma azonban a nemzetségi kereteken való túllépés felé haladnak. A romák egyharmada már nem tudja megmondani, melyik nemzetségből származik, nincs már meg bennük a nemzetségi hovatartozás tudata, egyszerűen „cigánynak” vagy „romának” vallják magukat.²¹ A roma lakosság jelentős részének emlékezetében már nem él a nemzetségi hagyomány.

Az 1992-es kutatás a roma lakosság soraiban lévő különbségekkel foglalkozik, az etnikai önazonosítás/heteroazonosítás módszerét alkalmazva (ahogyan az emberek önmagukat romának vallják vagy nem, illetve ahogyan mások romának vagy nem romának jelölik). A romák között több etnikai réteg található:

a) romák valamennyi hagyományos etnikai jellemvonásukkal, akik minden szempontból romának vallják magukat;

²⁰ V. Burtea: Neamurile de romi și modul lor de viață. In *Sociologie Românescă*. S.N.V, 1994, 2-3. szám, 257–273.

²¹ Uo. 258.

b) romák hagyományos etnikai jellemvonásokkal, akiket a többiek is romának tartanak, ám akik csak informálisan vallják magukat romának, hivatalos és közigazgatási szinten nem;

c) „modernizált” romák, akik nem követik a hagyományos életformát, de akik romáknak vallják magukat, formális és informális szinten is;

d) „modernizált” romák, akik nem azonosítják magukat a romákkal, vagy hol vállalják eredetüket, hol meg nem, és akiket mások romáknak tarthatnak vagy nem;

e) „egykori” romák, akik beilleszkedtek a többségbe és nem tartják magukat romáknak.²²

A kutatás szervezői arra a következtetésre jutottak, hogy az önmagukat romának valló személyek valós száma 536 000 kellene legyen, az 1992-es népszámlálás során összeírt 401 000 roma helyett; ha figyelembe vesszük a mások által romának minősített személyek számát, akkor a minimális szám 819 446 lesz, az ország lakosságának 3,6 százaléka. A szétszórtan élő, ezért kevésbé szembetűnő romákkal együtt, akik nem tartják magukat romáknak, a Romániában élő cigányok száma 1 millió körül lenne, azaz az összlakosság 4,3 százaléka.²³

Amint látható, egy rendkívül bonyolult társadalmi jelenség tanúi vagyunk. Romániában a „cigány” fogalom nem pontos, és különböző értelemben használatos. A közös tudat szintjén azok a „cigányok”, aki annak tartják magukat mindenféle szempontból vagy csak informálisan. „Cigányok” közé kerül tulajdonképpen mindenki, akit mások annak tartanak, bár sokan közülük nem érzik magukat romának. Románoknak (egyres helyeken magyaroknak, törököknek) tartják magukat, de a többiek bizonyos okok miatt nem tartják annak őket. A „cigány” azonosság nem mindig óhajtott, hanem mások által rákényszerített állapot. A köznyelvben a kifejezésnek társadalmi értéke van. A hagyományos életformától elszakadt cigányok már nem tartják magukat romának, és mások sem tartják annak őket. A kifejezésbeli sokszínűség a romániai cigány (roma) lakosságot tanulmányozóktól megköveteli, hogy megtegyék a kellő megkülönböztetése-

²² *Țiganiii între ignorare și îngrijorare*. 56–58.

²³ *Uo.* 52–63.

ket. Az utóbbi évek kutatásai általában az egész népréteget vizsgálták, azokat, akiket mások elszigetelnek, mint „cigányokat”.

A kialakult helyzet miatt nehéz a Romániában élő cigányok (romák) pontos számának meghatározása. Láttuk, mennyi az 1992-es népszámláláskor összeírt romák száma (401 087) és mekkora az a szám, amellyel 1992-ben a kutatók dolgoznak (1 millió körül). Az etnikummal foglalkozó egyik kutató szerint a romániai romák szociológiai száma körülbelül 1 180 000. Utólag megállapította, hogy számítási hiba miatt a romák száma nem haladhatja meg az 1 500 000-et, de lehet ennél kisebb.²⁴ Nagyobb számok is napfényre kerültek, de ezeknek semmi közük a valósághoz. Egyes roma vezetők kijelentik, hogy 2 vagy 3 milliós nagyságú ez a kisebbség, a romák nemzetközi szervezetei folyamatosan 2 500 000 romániai romáról beszélnek. Még ha „cigánynak” neveznénk is a két világháború között itt élő romák összes leszármazottját, akkor sem kapnánk ilyen számokat. A cigányok és a románok születési aránya közötti eltolódás mindössze két generációs múltra tekint vissza. A társadalmi és az etnikai változások sok cigány eredetű személyt készítettek arra, hogy elhagyja eredeti közösségét és teljesen beilleszkedjen a többségi lakosságba.

A eltérő adatoktól eltekintve egy külön népcsoporttal van dolgunk, számos jellegzetességgel, amelyek lehetővé teszik a már említett heteroazonosítást.

Nem egyszerű viszont tisztázni, hogy mit jelent ennek a népességnek a „cigánytudata”, milyen kritériumok alapján azonosítanak egy személyt „cigányként”. Ez az összetartó elem bizonyára nem a nyelv. Az 1992-es népszámláláskor 163 897 személy vallotta anyanyelvének a roma (cigány) nyelvet, azaz a cigányok 40,9 százalékáé. A többiek anyanyelve román (54,3%), magyar (4,7%) stb. volt.²⁵ Ha elfogadjuk, hogy Romániában valóban 1 millió cigány él, akkor alig 16 százalékuk beszéli anyanyelvénként a cigány nyelvet. A számok viszont valószínűleg valamivel nagyobbak, mivel az összeírás nem említi a kétnyelvűeket. Nyelvi szempontból a roma lakosság kétségtelenül a beolvadás előre-

²⁴ M. Merfea: *Despre integrarea socială a romilor*. 292.

²⁵ *Recensământul populației și locuințelor din 7 ianuarie 1992. Structura etnică și confesională a populației*. Bukarest, 1995, 38, 39.

haladott fázisában van. Azt sem mondhatjuk, hogy a romáknak saját kulturális hagyományuk van, mivel nincs saját kiművelt nyelvük, sem saját írott kultúrájuk. Egyes csoportok esetében viszont a roma etnikumhoz való tartozás érzése igen erős, másoknál viszont ingatag vagy teljesen hiányzik. A természetes közösségek szintjén viszont megvan a közösséghez való tartozás tudata. Csoportszolidaritás van a roma nemzetségek szintjén, de nincs meg a roma lakosság egészénél. A különböző csoportok néha együttműködnek, máskor rivalizálnak egymással, és a nemzetség közt viszont igen gyakori a világos elkülönülés. Ami egyesíti a romákat és identitást ad nekik, valójában nem más, mint a többi etnikai közösségtől teljesen eltérő életmódjuk, és még inkább az a hagyományos életviteli stratégia, ami egy diszkriminált, a társadalom peremére szorult közösségre jellemző, amelyik határerőforrásokat hasznosít. Amint láttuk, ez csak a hagyományos közösségekre érvényes. Mégis úgy fogják fel, mint ami döntő jellemvonása a cigány (roma) lakosságnak a maga egészében. Ez az egyesítő elem viszont inkább társadalmi csoportnak minősíti őket, semmint nemzetiségnek a szó modern értelmében. Ebből a szempontból egyetérthetünk azokkal, akik a cigányokat (romákat) inkább kitzított társadalmi kategóriának tartják, mint etnikumnak.

1989 után a roma lakosság körében új jelenséget tapasztalunk. A politikai rendszer demokratizálásával a romák megjelentek a közéletben is, hogy kinyilvánítsák saját érdekeiket és azt a jogukat, hogy méltó életet éljenek, a többi állampolgár pedig tisztelje őket. Sajátos társadalmi és etnikai követeléseket fogalmaztak meg. Vezetők egész sora lépett fel – hagyományos vagy modern vezetők, a roma értelmiség képviselői –, akik a cigányok nevében beszélnek. Roma polgári és politikai szervezetek, pártok stb. alakultak. Nyilvánvalóan egy mozgalom tanúi vagyunk: a romák etnikumként akarnak megnyilvánulni. Olyan népességgel van dolgunk, amely külön etnikai csoportként lép fel. A lakosság többi részével szemben mutatott társadalmi megkülönböztetéstől, ami továbbra is fennáll, a romák kezdenek etnikai természetű szolidaritást tanúsítani. Érezhetővé válik az etnikai öntudat ennél a népességnél. Ma a romák sokkal nagyobb számban vallják meg etnikai eredetüket, mint azelőtt. Az utóbbi évek megnyilvánulásai ahhoz a következtetéshez vezetnek bennünket, hogy közös

öntudat és szolidaritás van kialakulóban az egész roma lakosság szintjén, a csoportok közötti elkülönüléseken és a régebbi „nemzetségi” szolidaritásokon túl. A vágy, hogy ne „cigánynak”, hanem „romáknak” hívják őket, ebbe az irányba mutat. Bizonyára egy etnikai újraértelmezés játszódik le a szemünk előtt.

De ez nemcsak Romániában megy végbe. A többi közép- és délkelet-európai országban is, ahol jelentős roma lakosság él, amely 5 évtizeden át azonos tapasztalatokat szerzett, mint romániai társaik, a 90-es években a romák etnikumként lépnek fel a nyilvánosság előtt. A nyugati országokban 2-3 évtizede tart a romák kulturális és politikai egyenjogúsítási folyamata. A cigányság önmeghatározását nem lehet megismerni, ha szigorúan egy ország roma közösségére vonatkoztatjuk. Ez a népesség, amely sok szempontból rendkívül differenciálódott, igyekszik közös identitást teremteni magának az államhatárok fölött. A 70-es évek elejétől kezdve a roma szervezetek – a különböző országokban létező, vagy a nemzetközi szervezetek – a nemzeti és az európai nemzetközi hatóságok oldalán síkra szállnak azért, hogy a roma lakosság tekintetében fogadjanak el valamilyen szociális politikát és adjanak neki bizonyos politikai és kulturális jogokat. Roma „nacionalizmus” ütötte fel a fejét, a roma mozgalom legjelentősebb sikerei a „roma” név kikényszerítése, amit egyre gyakrabban használnak a nemzetközi dokumentumokban a „cigány” név helyett, a cigányok (romák) összekapcsolása a holocaust fogalmával, mint akik a náci politika áldozatai voltak, a romák problémáinak befoglalása a nemzetközi dokumentumokba, a nemzetközi szervezetek részéről a romák helyzetének figyelemmel kísérése bizonyos országokban (nevezetesen a volt kommunista országokban) stb. Egyes elemzők új etnikai identitás kialakulásáról vagy a roma etnogenezisről beszélnek.²⁶

A közép- és délkelet-európai országok jelenlegi körülményei megkönnyítik a roma etnogenezis folyamatát. A kommunizmus bukása véget vetett a cigányok beolvasztására irányuló politi-

²⁶ N. Gheorghie: Roma-Gypsy Ethnicity in Eastern Europe. In *Social Research*, 58, 1991, 4. szám, 829–844.; Uő. L'Ethnicité des Tsiganes Roma et le processus de transition en Europe de l'Est. In *Études Tsiganes*. 2. szám/1991, 36–41.; S. Kapralski: Identity Building and the Holocaust: Roma Political Nationalism. In *Nationalities Papers*, 25, 1997, 2. szám, 269–283.

kának, és nemzeti kisebbségnek ismerték el őket. Ma a romáknak ugyanolyan polgári és politikai jogaik vannak, mint a többi állampolgárnak. Ehhez járul még a nemzetközi támogatás azoknak a romáknak, akik ezekben az országokban élnek.

Visszatérve a romániai romákra, 1989 után törvényesen elismerték őket nemzeti kisebbségnek, és az állam ettől kezdve így is kezeli őket. Az utóbbi évek történéseit figyelembe véve el kell fogadnunk, hogy a romák kezdenek *de facto* úgy viselkedni, mint egy nemzeti kisebbség. Még ha nem is egy homogén népességről van szó, ahogy egyes roma vezetők állítják; a romák pedig a politikai aktivizálódás szakaszában vannak, mégis úgy hisszük, már beszélhetünk a romániai roma nemzetiségről. A romák etnikai átalakulási folyamatának vagyunk a tanúi, akik elhagyják a kitzasztottság közösségi állapotát, amelyet „cigánynak” bélyegeztek, és új, modern etnikai sajátosságokra tesznek szert. A romániai romák egy modern nemzeti kisebbséggé kezdenek alakulni.

Majd elvállik, hogy mire lehet felépíteni egy (modern) roma nemzeti tudatot. Úgy tűnik, hogy a romákat semmi más nem egyesíti, mint az a tény, hogy a közvélemény elszigeteli őket. Nekik nincsenek olyan összetartó elemeik, mint amelyek évszázadokkal ezelőtt összekovácsolták Európa újkori nemzeteit (nyelvi, kulturális, történelmi hagyományok, területi, gazdasági érdekközösségek). A romák esetében másfajta etnogenezis folyamattal van dolgunk. Ezért hangzott el, hogy a romákra nem illik a nemzeti kisebbség kifejezés. A romák inkább „nemzetek feletti kisebbséget” vagy az európai cigányok „európai kisebbséget” képeznek, abban az értelemben, hogy a nemzeti kisebbségek a nemzetállam struktúrájával együtt alakultak ki, a roma népesség viszont a kialakuló nemzetközi struktúrák vonatkozásában képezhetne kisebbséget: az Európai Biztonsági és Együttműködési Szervezet, az Európa Tanács, az Európai Közösség vonatkozásában. A roma közösség tehát nemzetek feletti, nem európai területi kisebbséget képezhetne.²⁷

A politikai tényező rendkívül fontos ebben a fejlődési folyamatban. Természetesen nem államról van szó. Nem várható,

²⁷ Lásd a Nicolae Gheorgheval készült interjút a 22 című folyóiratban. VI, 15. szám, 12–18 április 1995, 8–9.

hogyan az állam támogassa egy roma nemzeti kisebbség fejlődését. Minden nemzetállamnak – ekként határozza meg magát a román állam is – asszimilációs törekvései vannak. 1989 után az állam elismerte a romákat, mint nemzeti kisebbséget, és azonos jogokat biztosít nekik, mint a többi állampolgárnak. Az Alkotmány előírásai szerint egy fő képviseli a romákat a parlamentben. A romák problémáival a román kormány keretében működő Nemzeti Kisebbségvédelmi Főosztály és kiváltképpen a Roma Hivatal foglalkozik. Az öntudat és etnikai kohéziójuk szintjén, általában a modern roma etnikum megteremtésének szintjén a fejlődés csaknem kizárólag a roma közösség belső tényezőin múlik. Itt a roma vezetőkről van szó. A roma vezetők lesznek azok, akik döntő szerepet játszhatnak egy új roma etnikum megteremtésében. Az európai nemzetek tapasztalata szerint a nemzeti identitás nem magától nyilvánul meg, hanem bizonyos mértékig fel kell építeni. Az újkori nemzetek nagy mértékben az értelmiségiek termékei. A romániai roma értelmiség már ilyen értelemben nyilatkozik meg. A roma lakosság modernizációjára irányuló tervük – a terv nem egységes, de jelen van a roma értelmiség kiadványaiban, akcióiban és nyilvános kijelentéseiben, a különböző roma pártok és szervezetek programjában, sajtócikkekben stb. – nem szorítkozik csupán a roma probléma szociális oldalára. Nemcsak a roma népesség társadalmi-gazdasági modernizációja a cél, a szakmai képzés, az iskoláztatás, az életmód korszerűsítése stb. révén. Egyenlő mértékben szerepelnek itt az etnikai jellegű célok is: az etnikai hovatartozás öntudatának előmozdítása komplexusok nélkül; a romani nyelv fejlesztése és írott nyelvvé változtatása; romani nyelvű közoktatás létesítése; a saját folklór-hagyományok értékesítése és olyan kulturális tevékenységi formák támogatása, amelyek korszerűsítik ezeket a hagyományokat; a roma lakosság különböző aspektusaira vonatkozó kutatási program indítása; stb. Néhány „még inkább nacionalista” vezető egyenesen azt javasolja, hogy elevenítsenek fel néhány elemet a cigányok hagyományos szervezetéből is. Ezek az erőfeszítések arra irányulnak, hogy a romákat kiforrott nemzeti közösséggé és modern nemzeti kisebbséggé alakítsák át.

Létezik egy társadalmi szabályozás a roma népesség etnikai újra-meghatározási folyamatában. Etnikai szinten nem lehetséges a modernizáció a múlt szociális örökségének elhagyása nél-

kül, anélkül hogy túllépnének a romák társadalmi lemaradásukon és kitesztottságukon és anélkül, hogy társadalmi szempontból beilleszkednének. A romák modernizációja eddig főként azt jelentette, hogy kiléptek az etnikai közösségből és beolvadtak a többségi lakosságba. Most (első ízben) nyílik új lehetőség számukra: az etnikum szociális, kulturális stb. modernizációja, a saját etnikai identitás elvesztése nélkül.

A roma lakosság etnikai modernizációja természetesen rendkívül nehéz. A rövid távú kilátások nem túl optimisták. Romániában, paradox módon, a tradicionális cigány szervezetek újraélesztésének vagyunk tanúi. A jelenség valószínűleg kapcsolatban áll a roma népesség szociális visszafejlődésével az utóbbi években. Ez bizonyára nincs jó hatással az óhajtott modernizációra. A romák hagyományos vajdának szemlátomást nagyobb tekintélyük van, mint a modern vezetőknek. Helyi és országos szinten a hagyományos típusú szervezeti hálózat felé hajlanak, ami tulajdonképpen soha sem létezett. Így tűnhetett fel a roma „király” és a roma „császár”. Néhol felelevenítették a hagyományos törvényszék gyakorlatát (a *krist*), ahol a roma erkölcsi törvények ellen vétők fölött mondanak ítéletet. Melyik irányba halad a roma népesség? – kérdezhetjük. A modern életbe való beilleszkedés felé, vagy pedig a hagyományokhoz tér vissza?

Az új roma identitás kialakulási folyamata még csak a kezdeténél tart. Sokáig fog tartani és számos tényezőtől függ. Az új roma identitás milyen mértékben öleli majd fel a népcsoportokat, amelyek „romáknak” és/vagy „cigányoknak” nyilvánítják magukat – vagy amelyeket a lakosság többi része tekint annak –, erre a kérdésre csak a jövő adja meg a választ. A körvonalazódó új roma identitás nem foglalja magába kötelező erővel a mai roma népesség minden rétegét. Feltételezhető, hogy ezek különbözőképpen fognak fejlődni. A mai romák közül valószínűleg csak egyesek lesznek társadalmilag és etnikailag modernizált „romák”. Nehezen képzelhető, hogy az elrománosodott (vagy elmagyarosodott) mai romák visszatérnek majd a régen elfeledett nyelvükhöz, részben hagyományaikhoz is. Az etnikai beolvadás természetes folyamat. A „roma/romák” kifejezés a jövőben is valószínűleg csak egy konvenció lesz. A roma népesség jövője nyitott marad, ideértve a román társadalomban elfoglalt helyüket is.